

Tattare, hjälpklasser och intelligensundersökningar i den svenska folkskolan under tidigt 1900-tal

Av Thom Axelsson

Under inledningen av 1900-talet började man använda intelligensmätningar i flera olika sammanhang, särskilt i skolan för att sortera elever till olika klasser efter begåvning. Bristande begåvning kopplades till social bakgrund, kön och etnicitet, inte sällan associerades detta sedan med sociala problem som kriminalitet, alkoholism och lösdriveri. En grupp som särskilt fick känna av detta i Sverige var de så kallade tatterna.¹ Den här artikeln handlar om de studier av tatternas begåvning som överlärare Manne Ohlander gjorde under tidigt 1940-tal. I artikeln jämförs Ohlanders utgångspunkter och slutsatser med andra samtida debattörer. Detta placeras sedan in i en större samhällskontext, där jag med hjälp av Michel Foucaults styrningsperspektiv analyserar intelligensmätningar som en teknik för att avkoda gamla kategorier och samtidigt skapa nya.

Inledning

Den obligatoriska skolan har av olika skäl alltid sorterat ut vissa elever till särskilda klasser. I den svenska folkskolan – liksom i stora delar av övriga västvärlden – blev det under början av 1900-talet allt vanligare att mäta elevers begåvning och dela upp dem i klasser efter denna begåvning, framför allt i de större städerna. I ett samhälle som allt mer präglades av meritokratiska ideal, skulle inte längre börd och ekonomiska förutsättningar avgöra graden av utbildning. En viktig tankefigur i samband med denna förskjutning var den så kallade normalfördelningskurvan. På samma sätt som det gick att räkna ut medellängden eller medelvikten för ett lands befolkning, trodde man att det var möjligt att räkna ut en genomsnittlig begåvning. Tanken var att de gott begåvade medborgarna skulle föra

¹ ”Tattare” var en svensk benämning under 1800- och 1900-talet på personer, ofta med påstådd ”ärfölig” och ”social belastning”, med verklig eller påstådd koppling till gruppen ”resande”. Norsk motsvarighet: tatarer/reisende, eng; tinkers/travellers. För att underlätta läsningen sätts inte de emiska begreppen, det vill säga begrepp som härstammar från det empiriska materialet, tattare eller zigenare i citationstecken. Axelsson 2007b, s. 173; se även Sjögren 2010, s. 6, 21-23 och; Lindholm 1995, s. 12 för en diskussion om detta.

nationen till ett ökat välstånd medan de klenst begåvade befarades bli en börda. Det sågs därför som viktigt att få rätt man på rätt plats, befolkningens intelligens måste utnyttjas på bästa sätt.

Låg begåvning knöts under 1900-talets inledande decennier till en rad olika sociala problem som kriminalitet, alkoholism och lösdriveri. Det ansågs därför angeläget att tidigt identifiera de mindre begåvade och i denna process fick skolan en central roll. Ju tidigare man kunde uppmärksamma dessa individer, desto bättre. I och med utvecklandet av intelligensmätningar fick man också tekniken att göra denna bedömning. Med hjälp av dessa mätningar skapades olika begåvningskategorier utifrån vilka det sedan formades olika skolklasser.²

Intelligens kom också att kopplas till kön, social bakgrund och geografi. I samband med den så kallade tattarefrågan som i Sverige kulminerade under början av 1940-talet, länkades intelligens också till etnicitet. Detta skedde framför allt under överlärare Manne Ohlanders ledning. Ohlander – som var föreståndare för hjälpskolan i Göteborg, flitig skribent, drivande i skolans sortering, biträdande som expert vid flera utredningar och redaktör för tidskriften *Hjälpskolan* – gjorde ett antal studier om tattarna och deras begåvning. Ohlander hävdade att en stor del av tattarna var debila, och han ansåg därför att det var viktigt att separera dessa barn från folkskolans normalklasser och om möjligt placera dem i hjälpklasser. Skolan hade en profylaktisk uppgift, den skulle hjälpa, leda och väcka rätt insikt hos eleverna, medan beteenden och vanor som inte var önskvärda skulle hindras och fostras bort.

I den här artikeln jämförs Ohlanders utgångspunkter och slutsatser med andra samtida debattörer. Detta placeras sen in i en större samhällskontext, där jag med hjälp av Michel Foucaults styrningsperspektiv³ analyserar intelligensmätningar som en teknik för att avkoda gamla kategorier och samtidigt skapa nya. Materialet som artikeln bygger på är i huvudsak Manne Ohlanders egna anteckningar, vilka är hämtade från Göteborgs allmänna skolstyrelse i Region- och stadsarkivet i Göteborg. Därtill har ett antal tidskriftsartiklar och rapporter som behandlade tattarefrågan under 1900-talets första hälft använts. I den mycket summariska forskningsöversikten nedan knyter jag an till tre områden som relaterades till tattarna under denna tid: rashygien, skolreformer och begåvningsmätningar.

Att forma goda medborgare

Som såväl internationell som nationell forskning har visat var det flera nationer som mot slutet av 1800-talet började oro sig över kvalitén på befolkningen. Å ena sidan präglades samhället av en föreställning om en utopisk utvecklingsoptimism, å andra sidan den direkta motpolen, samhällets degeneration. Degene-

² Axelsson 2007a; 2012; jfr Ydesen 2011 som skriver om testen i Danmark och; Gould 1996 i USA.

³ Detta perspektiv utvecklas nedan under rubriken: ”Perspektiv på styrning”.

ration var rädslan för att folkstammen skulle försämrans om fel människor fortplantade sig i allt för hög utsträckning, den sågs dessutom som progressivt ärftlig, det vill säga att de dåliga sidorna tilltog för varje generation. Teorin om degeneration blev användbar för att förklara en rad olika missförhållanden i samhället som uppfattades som obehagliga – människosläktet ansågs hotat. Som lösning på problemet presenterades eugenik, eller rashygien som det oftast kom att kallas. Eugenik, vilket var idén om att förbättra människan genom biologisk förädling, myntades av engelsmannen, statistikern och genetikern, Francis Galton 1883. Det fanns två olika former av eugenik: en positiv och en negativ. Den positiva eugeniken syftade till att öka goda anlag genom exempelvis stöd till barnfamiljer. Den negativa eugeniken däremot handlade om att minska antalet undermåliga individer, vilket kunde ske genom invandringsrestriktioner, äktenskapsförbud, internering eller sterilisering.⁴

Under början av 1900-talet fanns en stark betoning av ärftliga faktorer, särskilt i samband med uppkomsten av sinnessjukdomar och asocialt beteende. Mot slutet av 1930-talet började emellertid miljön att uppmärksammas i större utsträckning och var mot slutet av 1940-talet den dominerande förklaringen.⁵ Förskjutningen från arv till miljö var emellertid inte entydig utan dessa förklaringar överlappade många gånger varandra. Samtidigt var ungdomsbrottslighet och lösdriveri två uppmärksammade ämnen som debatterades i flera sammanhang. Roger Qvarsell menar att det runt sekelskiftet 1900 fanns de som trodde att ungdomsbrottsligheten skulle ta sådana proportioner att hela samhället skulle kunna vara i fara. Och när lagarna om lösdriveri och luffande diskuterades var det den obestämda gruppen tattare som stod i centrum.⁶ Mot slutet av 1930-talet skärptes tonen mot dem som ansågs vara asociala i samhället, folkhemmet ställde nya krav på sina medborgare. En grupp som fick känna av det var de så kallade tatterna, mot dessa riktades en särskild politisk uppmärksamhet. Ingenstans blev, enligt Birgitta Svensson, folkhemmets rashygieniska, sociala och pedagogiska strävande så tydlig som i samband med denna grupp. Att inte ha en fast bostad var ett beteende som började patologiseras. Denna diskussion kulminerade under början av 1940-talet, men hade funnits långt tidigare.⁷

⁴ Ett standardverk om eugenik är Kevles 1985; se även Gould 1996. För en diskussion om svenska förhållanden, se Tydén 2002, s. 21-27; Broberg & Tydén 1991, s. 12; och Johannisson 1998, s. 230-31.

⁵ Se t ex Tydén 2002, s. 29.

⁶ Qvarsell 1996, s. 33; se även Svensson 1993, s. 155-61.

⁷ I tidigare forskning har den så kallade tattarfrågan belysts från flera olika perspektiv. Svensson 1993, s. 49; 1998, s. 538, ser frågan som ett resultat av ett statligt disciplineringssträvande i samband med framväxten av välfärdsstaten och folkhemsbygget. Även Tervonen 2010 och Montecino Parra 2002 betonar statsmaktens roll, den senare kopplar också kort frågan till rasbiologin. Detta kan jämföras med Haave 2000 som skriver om sterilisering och kastrering av tattare i Norge under perioden 1934-77, och med Broberg & Roll-Hansen 1996 som är redaktörer för en antologi om eugenik i Skandinavien. Se även Broberg & Tydén (1996) bidrag i nämnda anto-

Utbildningsreformer ansågs vara ett sätt att styra och förbättra befolkningen. När utbildning började bli tillgänglig för alla individer oavsett klass, kön eller etnisk tillhörighet, medför detta samtidigt, enligt Thomas S. Popkewitz, en praktik för att urskilja grupper som inte passade in i det tänkta utbildningssystemet. De amerikanska utbildningsreformerna från 1800-talets slut fram till idag har, enligt Popkewitz, burit på föreställningen att man genom utbildning kan skapa rationella och upplysta medborgare. Skolan blev således en plats där de framtida medborgarna lärde sig dela samma universella värderingar av rationalitet, förnuft och moral.⁸ Dessa utbildningsreformer har, enligt David Sjögren, också ett universellt anspråk i den meningen att de vill nå alla samhällsgrupper. Det är å ena sidan en inkluderande ambition, men innebär å andra sidan samtidigt ett utpekande av grupper som ses som ett hot mot samhället. Med vetenskaplig hjälp tillhandahölls under början av 1900-talet olika tekniker och teknologier för att urskilja befolkningsgrupper och individer som sågs som en fara för samhället.⁹

I många västländer var det först runt sekelskiftet 1900 som alla barn kom till skolan. Det var främst då som skolan blev universell och obligatorisk, vilket påverkade såväl skoladministratörer och lärare som elever. I detta skede fanns därför, som Kurt Danziger påpekar, risk för att någon skulle anklagas för ett misslyckat system. Skolan eller elevernas prestationer blev inte alltid vad reformatörerna hade hoppats på. Det enklaste var då att skylla det misslyckade resultatet på bristande förmåga hos eleverna. Det formulerades olika kunskaper om begåvning som: smart, efterbliven, dum och långsam.¹⁰ I skolans roll som ”upptäckare av problem” var intelligensmätningar en teknik som användes för att upptäcka olikheter. Enligt Nikolas Rose var psykologins första bidrag till individualiseringsprojektet det psykologiska intelligenstestet. Det var, menar Rose, ett medel för att synliggöra, disciplinera och skriva in de skillnader som fanns i psyket. Det skedde en förskjutning från det yttre, där den efterblivnes kännetecken inte alltid gick att läsa av, till det inre, där efterblivenhet ansågs dold och därmed behövde bli upptäckt. I och med intelligenstestet ansågs det finnas ett mer objektivt och vetenskapligt redskap för att finna de efterblivna. Dessutom kunde testet användas för att visa på olika grader av efterblivenhet.¹¹

Det var, enligt Mathew Thomson, ingen slump att efterblivenhet blev ett pro-

logi; och Sjögren 2010, som belyser hur etnicitet användes för att forma skolundervisning som var separerad från den ordinarie undervisningen, och Axelsson 2007a som gör kopplingar till den svenska rashygien. Ytterligare perspektiv presentas av Lindholm 1995 som anlägger ett inifrånperspektiv genom att intervjua resande; och Ericsson 2010 som pekar på hur tatarfrågan redan fanns under 1880-talet och hur den uppstod i en lokal miljö och gick från kommunerna upp till statsmakterna, inte tvärtom.

⁸ Popkewitz 2008, s. 7-11.

⁹ Sjögren 2010, s. 9; Axelsson 2007a, se särskilt kap. 4 och 5.

¹⁰ Danziger 1997, s. 74-76.

¹¹ Rose 1985 kap. 2, se särskilt s. 93, 97; 1995b, s. 173-95.

blem under början av 1900-talet. Mental efterblivenhet blev till en biologisk gränslinje mellan de goda och ansvarsfulla medborgarna och de socialt, moraliskt och intellektuellt inkompetenta. Det var en uppdelning som möjliggjordes av olika mentala test. I och med att dessa tester sågs som vetenskapligt legitimerade kunde gränsdragningen mellan medborgarna, enligt Thomson, accepteras i ett samhälle som gjorde anspråk på att kalla sig demokratiskt.¹² Ett annat sätt att uttrycka det är att man med socialpolitikens hjälp sorterade ut de skötsamma som skulle få ta del av välfärden från dem som inte borde få hjälp. Det var inte alla människor som blev fullvärdiga samhällsmedborgare och medborgarskapet kom att kopplas till begåvning. Vissa individer föll utanför ramarna.¹³

Intelligensmätningar blev en metod för skoladministratörerna att bedöma vilka elever som kunde komma i nivå med sin ålderskategori och vilka som inte kunde det. Leslie Margolin hävdar att det inte var förrän psykologer började rapportera om begåvade barn som dessa uppstod som en social kategori. Margolin driver tesen att det bakom kunskapen om begåvade – liksom efterblivna – barn, fanns ett definitivt syfte, vilket skulle vara bevarandet av social ordning, en klass, en ras, ett samhälle och en kultur. Föreställningar om begåvning och demokrati skapade, enligt Margolin, ett system där makt maskerades eller doldes. Makt kunde operera eftersom den kläddes i former av begåvning, vilket gav den legitimitet.¹⁴

Perspektiv på styrning

Perspektivet i den här artikeln ligger i linje med ovanstående forskning som betonar maktaspekten av hur kunskap om begåvning formulerades, men det görs utifrån ett delvis annorlunda perspektiv. Till skillnad från Margolin tror jag inte att det går att tala om ett ”definitivt syfte” bakom konstruktionen av begåvade eller efterblivna barn, eftersom detta indikerar dels ett ovanifrånperspektiv på makt, dels en intention och medvetenhet som är svårfångad i historien. Begåvning som kategori bör inte ses som ett resultat av en aktör, utan hellre som produkt av flera olika processer och aktörer. Framväxten av den statliga obligatoriska skolan kan förstås mot bakgrund av särskilda historiska kontexter. Förändringen skedde när det västerländska samhället genomgick omfattande förändringar i samband med en ny formering av staten, vilket ledde fram till ett nytt sätt att styra och administrera medborgarna – en ny politisk rationalitet.

Ett sådant sätt att styra befolkningen utvecklades, enligt Michel Foucault, under 1800-talet i liberal riktning. Liberal ska då inte förstås i bemärkelsen politisk filosofi eller samhällstyp, utan som formel för maktutövning där gränserna mellan stat, ofta förknippat med tvång, och samhälle, ofta förknippat med frivillig-

¹² Thomson 1998, s. 297.

¹³ Svensson 1993, s. 30; Tydén 2002, s. 77, 126, 202-04; jfr med Storbritannien, Thomson 1998, s. 304.

¹⁴ Margolin 1994, s. xvi, 3, 138.

het, allt mer suddas ut. Demokratins genombrott och välfärdsstatens framväxt krävde att medborgarna begrep sina rättigheter, men kanske främst sina skyldigheter. I det arbetet hade olika experter som exempelvis läkare, pedagoger, speciallärare, socialarbetare, sociologer och psykologer en central uppgift att – med hjälp av olika teknologier och tekniker – leda individen på det som ansågs vara rätt väg. Under hela 1900-talet har det i det närmaste uteslutande handlat om vetenskapliga synsätt som återopas för att legitimera olika former av styrning.¹⁵

Historiskt har olika makt-/vetandeprocesser bidragit till att det växer fram ny kunskap om människan och hennes beteende som fått vetenskaplig status. Det går inte, menar Foucault, att separera kunskap från den makt som skapar den. Makt och vetande är det som vid en given tid bestämmer vad som är att betrakta som ett problem i ett samhälle. Ett annat sätt att formulera det är att makten producerar sanningar som problem. Framställningen av sanning som problem stänger samtidigt ute alternativa tolkningar. Detta innebär emellertid inte att vem som helst kan säga vad som helst när som helst.¹⁶ En utsaga står i relation till vilken position den uttalas ifrån, byråkraten i kraft av ämbetet, experter i form av specifik kunskap. Därtill har det stor betydelse på vilken arena som utsagan artikuleras. Exempelvis får domarens dom i rätten, läkarens diagnos på sjukhuset och pedagogen eller psykologens bedömning av en elev i skolan, större betydelse om den uttalas inom institutionen än om den uttalas i ett sammanhang som är skilt från institutionen. Men detta betyder inte att styrningen måste vara kopplad till institutioner, utan en av Foucaults metodprinciper är att också gå bortom institutionen och ersätta den med maktteknologins övergripande synvinkel. Med det avser han maktteknologier som är tillämpbara och verkar på olika nivåer inom statsapparaten, institutioner och familj. Gemensamt är att de syftar till att forma självreglerande subjekt. Det är detta som Foucault kallar för ”the conduct of conduct”, det vill säga att medborgarna på en och samma gång är styrda och styrande.¹⁷

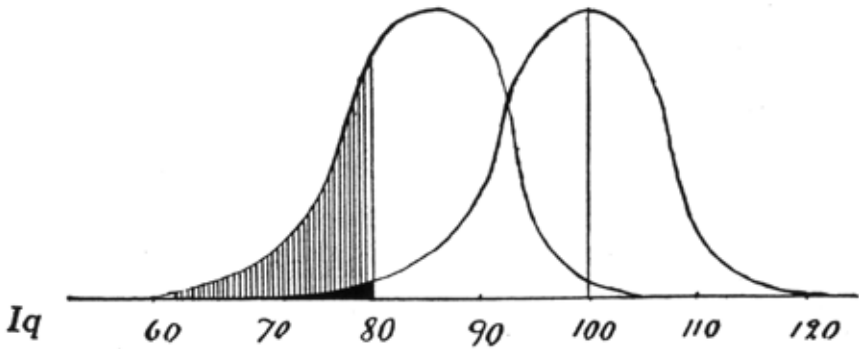
Det är med ovanstående styrningsperspektiv som jag förstår användandet av intelligensmätningarna och diskussionen om tattare. För att studera denna form av styrning, och för att disponera texten, har jag inspirerats av Mitchell Deans analyser av hur styrningsregimer uppstår och upprätthålls. Detta kan i mycket korta ordalag sammanfattas med följande frågor: Vilket problem är det som synliggörs? Med vilka tekniker och teknologier sker detta synliggörande? Vilken ny kunskap emanerar från dessa undersökningar? Och slutligen: Vilka återverkningar får dessa kunskaper på subjektet?¹⁸

¹⁵ Foucault 1988, s. 96-109; se även Rose 1995a, s. 39-59; Dean 1999; Axelsson 2007a, s. 27; 2012, s. 18-22.

¹⁶ Foucault 1993, s. 37; 2002, s. 20; Deleuze 1990, s. 101, 106, 125.

¹⁷ Foucault 2008, s. 183-204; 2010; Senellart 2010, s. 96-109.

¹⁸ För en utveckling av perspektivet se Dean 1999, s. 21-32; och Axelsson 2007a, s. 30-31.

Fördelningskurvan hos tattare jämförd med normalkurvan (till höger). Streckat och svart område utmärker psykisk efterblivenhet.

Illustration från Manne Ohlanders tidskriftsartikel "Begåvningsförhållandena hos tattare: En genealogisk och sociologisk studie", Tidskrift för Psykologi och Pedagogik, nr 3, 1943.

"Tattarproblemet" – att synliggöra ett socialt problem

Med vetenskapliga perspektiv började man under 1900-talets inledande decennier att analysera grupper och individer som inte hade fast bostad. Vandringsdriften sågs som problematisk och i ett civiliserat samhälle var det önskvärt att dessa drag inte spred sig till andra grupper.¹⁹ I statliga offentliga utredningar gjordes under 1920-talet försök att kartlägga omfattningen av tatterna och zigenarnas vagabonderande liv. Detta beskrevs som en "verklig samhällsfara" och i en utredning hävdade man att tatterna – med eller mot deras vilja – måste integreras i samhällsordningen. Zigenarnas inordnande i samhället betraktades däremot som ett olösligt problem och enda utvägen sades vara att få dem ut ur landet. Annars skulle, hävdades i utredningen, ständigt nya generationer av tattare växa till och flera släktled förgå innan de blev inordnade i samhället.²⁰ Fattigvårdslagstift-

¹⁹ Se t ex Numelin 1917, s. 1, 14. Thesleff 1919, s. 82.

²⁰ Tatterna ansågs också vara ett problem ur ett rasbiologiskt perspektiv, eftersom deras inblandning i den svenska folkstammen innebar en försämring av svenskarna. Detta var inte helt lätt att göra något åt eftersom tatterna som regel var svenska medborgare och därför inte kunde utvisas. SOU 1923:2, s. 84-90, 321-38, citat s. 84. Zigenare förbjöds att invandra 1914, Svanberg & Tydén 1998, s. 353. Se även Montesino Parra 2002, s. 96, 102, 104-05. Tatterna förmodades också vara fler än zigenarna, SOU 1926:9, s. 97-98.

ningskommittén, som fått i uppdrag att utreda frågan, rapporterade bland annat att tattarbarnens skolgång var otillräcklig och att de var illa uppfostrade.²¹

Mot slutet av 1930-talet och början av 1940-talet skildrades tattarna i dagstidningarna som samhällets paria. De ansågs vara kriminella, opålitliga och snabba att dra kniv.²² Alltjämt antydde att tattarna var en blandras mellan zigenare och svenskar.²³ I allt större utsträckning såg sig statsmakten tvungen att ta itu med tattarna. Socialstyrelsen skrev 1940 att:

”I nära sammanhang med frågan om allmänna profylaktiska åtgärder mot lösdriveriet och annan asocialitet står tattarproblemet. Det är allbekant, att tattarnas andel i kriminalitet och lösdriveri vida överstiger deras andel i befolkningstalet. Dråp, knivskärning och andra våldsbrott av tattare förekomma allt som oftast. [...] En stor del av tattarna äro intellektuellt undermåliga och många av dem äro hemfallna åt alkoholmissbruk. [...] Både biologiskt och socialt utgöra de genomgående en belastningsfaktor för det svenska samhället.”²⁴

För att kunna lösa de problem som tattarna ansågs föra med sig fick Socialstyrelsen år 1942 i uppdrag att fullständigt registrera och katalogisera personer som tillhörde zigenare eller tattare. Detta visade sig svårare än väntat eftersom det rådde oklarheter kring vilka som egentligen var att betrakta som tattare, förberedande undersökningar ansågs nödvändiga.²⁵ Gunnar Dahlberg, chef för det svenska rasbiologiska institutet, genomförde sommaren 1943 en antropologisk utredning angående tattarnas härkomst. Dahlbergs slutsats var att det inte gick att klassificera tattare som en särskild ras.²⁶

Detta rådde det dock delade meningar om i vetenskapssamfundet, och det gavs ut flera skrifter som med hjälp av olika vetenskapliga metoder försökte klargöra hur det förhöll sig med tattarna. Språkforskaren Allan Etzler menade att Dahlberg bortsåg från de historiska och sociala sidorna. Tattarnas speciella språk var ett bindande bevis för att de var zigenarättlingar. Etzler påstod att det fanns särskilda kännetecken för rasen och han betonade tattarnas asociala inställning till samhället. Deras sociala känslor var, hävdade han, i första hand inriktade på

²¹ SOU 1923:2, s. 338-39, 345-46.

²² Se t ex 1940-talet Manne Ohlanders handlingar Ö:1; Hjälpklassundersökningar ca. 1940–1960 Ö:2, GAS, RSG. I båda volymerna återfinns olika pressklipp med uppmärksammade fall där tattare har varit inblandade. Se även Svensson 1993, s 171-75; Svanberg & Tydén 1998, s. 356-57.

²³ Bergstrand 1942, s. 7; Lundman 1943, s. 93.

²⁴ Social Meddelanden 1940, s. 807.

²⁵ Social Meddelanden 1944, s. 97.

²⁶ Dahlberg 1944-45, s. 79, menade att det var omöjligt att avskilja tattare från andra svenska medborgare.

den egna gruppen eller stammen.²⁷ I Jönköping, som ansågs vara den stad som hade flest tattare i Sverige, hade sysslomannen Tor Jacobsson, på uppdrag av fattigvårdsstyrelsen, undersökt förhållandena bland tatterna och deras barn. Jacobsson menade att det var omöjligt att fastställa vem som var tattare och i brist på säkra bevis fick man använda sig av vedertagna uppfattningar om vilka som ansetts vara tattare.²⁸

Ett centralt inslag i diskussion om tatterna var begåvning. I en historisk och etnologisk studie menade Carl-Martin Bergstrand att tatternas skolgång ofta hade varit oregelbunden och att deras begåvning var mycket växlande: i enstaka fall lysande, i flertalet fall medelmåttig och i relativt många fall undermålig.²⁹ På grund av tatternas intellektuella rörlighet hade deras förståndsgåvor, enligt Etzler, alltemellanåt överskattats. Det berodde på, menade han, att de intelligensmätningmetoder som utarbetats hade gjorts med tanke på den bofasta befolkningen, och resultaten från testen visade därför på förutsättningar i ett ordnat samhälle. Tattarens intelligens däremot låg på ett annat plan, ett primitivare plan än den bofaste. Etzler hävdade att tattarens ”begåvning sitter i instinkten och ögonen.”³⁰

En liknande ståndpunkt intog överlärare Ohlander när han jämförde tatternas begåvning och intelligens med den övriga befolkningen.³¹ Att tatterna skulle vara intelligenta och delvis ha samma typ av intelligens som den bildade eliten – det vill säga att de var anpassningsbara och ständigt beredda på förändring – borde snarare tolkas som ett utslag av förvärvad yrkesskicklighet, hävdade Ohlander. Att tatterna så ofta lyckades med sina skojarbedrifter berodde nog i första hand på godtrogenheten och oerfarenheten hos dem som blev lurade. Ohlander menade att tatternas ”uppfattning om andra människor är i regel intuitivt snabb, såsom hos primitiva naturfolk, och parad med fräckhet och hänsynslöshet, då så lämpar sig.”³²

Sammantaget var det inte helt enkelt att definiera tatterna som grupp. Trots det beskrevs de av vissa bedömare som såväl ett socialt som biologiskt hot mot samhället. Många av de aspekter som hade varit aktuella och diskuterats tjugo år tidigare upprepades under 1940-talet, det som var nytt var att begåvningsens roll betonades. Begåvningen ansågs vara betydelsefull för möjligheten att kunna försörja sig själv och familjen, dessutom sågs det som en förutsättning för att kunna uppfylla samhällets moraliska normer.

²⁷ Etzler 1944, s. 155-76.

²⁸ Jacobsson 1944, s. 8-10, 72, 141.

²⁹ Bergstrand 1942, s. 16, 90.

³⁰ Etzler 1944, s. 170-73, citat s. 173.

³¹ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar Ö:1; Hjälpklassundersökningar ca, 1940-1960 Ö:2, GAS, RSG.

³² Ohlander 1943a, s. 2.

Tekniker för att kartlägga och förklara social misär

Ohlander menade att det fanns skillnader i intelligens mellan olika stadsdelar i Göteborg. Andelen hjälpklassbarn var störst i de distrikt där arbetare av alla kategorier slagit sig ner, och förklaringen till olika sociala och ekonomiska skillnader fanns i den intellektuella utrustningen, menade han. Särskilt i Göteborgs utkanter, bland hyreshus och barnrika familjer, fanns det många hjälpklassbarn. Ohlander kallade detta för en ”ringmur” runt staden som utgjorde ”debilitetens starkaste bålverk”. Han varnade för den moraliska urspårning som det kunde innebära att växa upp i en sådan miljö. För Ohlander rädde dock få tvivel om att arvet spelade en större roll än miljön. Han hävdade att det å ena sidan existerade ett ärftligt betingat samband mellan hjälpklassmässighet hos barnen och å andra sidan oförmågan hos föräldrarna att erövra socialt mer framträdande yrkespositioner.³³

Hos gruppen tattare var detta ett förhållande som, enligt Ohlander, var ännu tydligare. Han hävdade att det efter intelligensundersökningar i mindre skala framkommit att psykisk efterblivenhet bland tattarna inte var ovanlig.³⁴ Problemet med tattarna, som Ohlander såg det, var att deras undermåliga intellekt förde med sig kriminalitet och bristande försörjningsförmåga, oförmåga att fostra barn, alkoholism, sedeslöshet, lättsinne med mera. Mot den bakgrunden kunde det vara på sin plats att undersöka tattarnas intellektuella förmågor, vilket enligt Ohlander kunde få en praktisk betydelse i kampen mot tattareplågan.

Han studerade det så kallade tattareproblemet i huvudsak på två olika sätt: I det ena fallet undersökte han och spårade tre olika tattareläkten långt bak i tiden. Det kunde således röra sig om personer som redan var avlidna, eller åtminstone hade slutat skolan för länge sedan.³⁵ I det andra fallet skickade han ut ett frågeformulär till ett 80-tal skoldistrikt, med frågor om hur många tattarebarn det fanns i varje distrikt och hur många av dessa som gick i hjälpklass.³⁶ Ohlander vände sig således till olika folkskollärare ute i landet med förfrågningar om tattare, men också till skyddshem, arbetshem och pastorsämbeten. Han utgick från en stamfader och ville ha svar på vem eller vilka, om det var fler, som denne hade varit gift med, hur många barn de hade och hur det hade gått för dem, om de hade arbete, suttit på skyddshem, varit inblandade i kriminalitet och om intellektuell undermålighet kunde misstänkas.³⁷

Många svar kom in och de innehöll inte bara uppgifter om eleverna vid skolorna, utan också om hela familjer. Ohlander förde in namn och familjeförhållande

³³ Ohlander 1940, s. 68-69, 73.

³⁴ Ohlander 1943b, s. 79.

³⁵ Ohlander 1943a, s. 2-3. En liknande släktundersökning hade gjorts av polisen i Malmö 1935. 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

³⁶ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

³⁷ Se t ex Brev till Pastorsämbete i [församling] från Ohlander 5/10 1942. 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

i ett formulär, där noterades också uppgifter som: Arbete och bostadsförhållanden, återkommande yrken var skrothandlare, hästhandlare och gårdfarihandlare. Därefter redovisades noggrant pension, fattigvård och vilka olika typer av fattigunderstöd som hade betalats ut och av vilka anledningar. I samband med det var livsföring viktig och anmärkningar om fylleri och lösdriveri var många. Nästa rubrik var sedan vilka sociala skyddsåtgärder som hade vidtagits eller borde göras. Till sist fanns sen ett avsnitt med plats för övriga anteckningar. Där noterades bland annat klagomål på barnen, att dessa inte skötte sin skolgång ordentligt och att en del av dem inte vårdade sin hygien och luktade illa.³⁸

I en del fall fick Ohlander in svar från orter som inte hade mycket att anmärka på tattarna. Från en socken rapporterades att det hade varit problem med tattare, men att detta hade upphört sedan en viss familj hade flyttat.

”De tattare vi nu ha kvar, äro på det hela taget väl tålda, ja t.o.m. omtyckta av befolkningen och beblandar sig inte gärna med denna. Många gånger kan man fråga sig, hur de alla kunna livnära sig på dessa underliga yrken. Men man har aldrig hört talas om att de stjåla. [...] Barnen är stillsammare än vanliga barn, och ofta se de litet vemodiga och resignerade ut men är mycket populära bland kamrater. För oss lärare är de besvärliga, eftersom vi inte är så lyckligt lottade som våra kollegor i städerna, som ha hjälpklasser att plocka in sådana ungar i. Detta är f.ö. kanske vårt största problem i landsbygdsskolorna i gemen.”³⁹

Den, i detta sammanhang, positiva syn på tattarna var ovanlig. Mer vanligt var det med en bister och anklagande beskrivning av tattarna.

”Tattare i ordets sämsta bemärkelse liksom hustrun och svågern. Flera gånger straffad för stöld. Inblandad i kriminella grisaffärer och (1941) ett större knivskärningsdrama. [...] Han och hans familj ha skaffat polismakten mycket besvär, och samhället får dyrt betala alla deras bravader. Tidvis understödstagare. Synnerligen vidrig och asocial typ, som samhället borde få steriliserad. Hittills har han förökat sig på rekordartat. Hustrun är snäll, men oduglig att sköta hem och barn. Lögnaktig och undanfallande. [...] Barnen obegåvade utom i sång, snälla men opålitliga och med ett våldsamt temperament liksom fadern. Skolkar ofta och av de mest underliga anledningar. Besvär och förtret av dem i skolan. Hela familjen i högsta grad asocial. Fula, små, satta; typiska tattare.”⁴⁰

³⁸ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

³⁹ Brev till Ohlander 3/4 1943, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

⁴⁰ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

I det formulär som Ohlander fyllde i fanns det också vid många av namnen en siffra med som upplyste om tattarens IQ. Från ett skol- och vårdhem rapporterades om en gosse och hans far, att fadern var ”efterbliven, vagabonderande, begiven på dryckenskap samt lider av tbc. Gossens IQ = 65.”⁴¹ I en del av de inrapporterade fallen fanns inte någon IQ-siffra med. Ohlanders något förbryllande lösning på detta var att uppskatta begåvningen. Om en av de undersökta släkterna skrev han till exempel, att även där intelligensundersökning inte gjorts, så ”torde knappast råda tvivel om att en dylik dokumenterad intellektuell svaghet kunna betecknas med ett IQ-värde liggande under 0,80.[80]”⁴² Och om en annan familj skrev han att de säkerligen samtliga var ”48-or”⁴³.

På det hela taget såg Ohlander resultaten som nedslående eftersom hela 30,5 procent av de rapporterade barnen gick i hjälpklass och sålunda hade en IQ som troligtvis var lägre än 80. Ändå misstänkte han att andelen var för låg, eftersom alla tattarbarn inte kunde beredas plats i hjälpklasserna.⁴⁴ Ohlander gjorde gällande att de undersökta familjerna genomgående var svagt utrustade i begåvningshänseende. Han påstod att det inte handlade om ett asocialt urval, utan ett urval som var representativt för tattarna. De återgivna fallen pekade i riktning mot ett rasligt särmerke, som jämte temperament, motvilja för ordnat arbete, fallenhet för vagabondlivet tillhörde rasens speciella psykiska egenskaper. Ohlander förklarade att undermålighet i intellektuella prestationer var långt ifrån sällsynta undantag bland tattarna. Han trodde också, även om det kunde vara svårt, att det gick att definiera tattarna ur ett fysiskt antropologiskt hänseende. Om en familj skrev han exempelvis att barnen var ”snälla och slöa, obegåvade men lätthanterliga i skolan. Duktiga i sång och teckning. – Ej utpräglat tattarutseende, men fullt märkbart.”⁴⁵

Flera olika tekniker användes för att länka olika sociala problem till tattarna. Ohlander samlade uppgifter om tattarna i något som kan kallas för personakter. Att lagra information om personer som ansågs vara problematiska utfördes i regel i samband med allt socialt välfärdsarbete, inte minst i samband med fattigvården. Genom att upprätta denna form av socialregister ansåg sig Ohlander kunna få en god bild av de olika familjernas standard och samtidigt gick det att få reda på vilka som var tattare. Dessutom var det, menade han, möjligt att använda dessa register som utgångspunkt för vidare forskning kring tattarnas vanligen tillkrånglade genealogi med särskild hänsyn till de arvsbiologiska synpunk-

⁴¹ Brev till Ohlander 10/11 1942, Hjälpklassundersökningar ca, 1940–1960, Ö:2, GAS, RSG.

⁴² Ohlander 1943a, s. 4.

⁴³ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG. Paragraf 48 innebar att lärjunge som saknade erforderlig fattningsförmåga eller av sjukdom eller lyte hindrats begagna undervisning, befrias från vidare skolgång, dock icke före 14 års ålder.

⁴⁴ Ohlander 1943a; Ohlander 1943b, s. 80-81. IQ 80 var ofta det gränsvärde som avgjorde om en elev placerades i hjälpklass; se även SOU 1936:31.

⁴⁵ 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

terna. Det var, enligt Ohlander en, släktforskning som förr eller senare avslöjade att tattarmentaliteten inte var ett konstruerat komplex av ofördelaktiga egenskaper, som löst klistrats på vissa tvivelaktiga personer, utan verkligen hänförde sig till avkomling av tattare.⁴⁶

Poängen med dessa mer eller mindre omfattande levnadsteckningar var, enligt Ohlander, att bedöma moralisk och ekonomisk standard hos de olika tattarfamiljerna. Låg begåvning ansågs förklara såväl social misär som oönskat beteende. Citaten från de inkomna rapporterna och Ohlanders egna anteckningar är illustrativa i den bemärkelsen att de belyser omgivningens attityder till tatterna – ofta illa omtyckta och sedda med misstänksamhet. Här demonstreras gängse föreställningar om tattare som efterblivna, asociala, opålitliga och kriminella. Vidare att de gick att känna igen på utseendet. Vanliga beskrivningar i materialet var också att de var odugliga att sköta hus, hem och barn, samt att de kostade samhället mycket pengar. Citaten visade även på hur statsmakten via olika myndigheter i allt större utsträckning intervenerade i de familjer som inte ansågs klara av barnuppfostran själva. Ohlander refererade till fall där barnen var omhändertagna och andra fall där detta borde göras, därtill var klagomål på bristande skolgång inte ovanligt. I ett fall hade också en kvinna blivit klassad som imbecill, vilket innebar att hon ansågs sinnesslö och därmed kunde steriliseras, med eller utan eget medgivande. Nästa fråga var sedan hur man skulle omforma all den insamlade kunskapen om tatterna till praktiska åtgärder. Det var inte alla som delade Ohlanders hårdföra linje.

Ny kunskap – vad bör göras åt tattarproblemet?

En av anledningarna till att tatterna började uppmärksammas var, enligt Socialstyrelsen, att de fortplantade sig i allt för stor utsträckning.⁴⁷ Ett annat skäl var deras omfattande inflyttning till städerna och de sociala problem som detta förde med sig – här krävdes åtgärder.⁴⁸ Från flera håll framfördes synpunkter på vad som borde göras med tatterna. Språkforskare Etzler menade att en grundlig omskolning borde genomföras, men då inte under en kontroll som bara var straffande, utan man måste ta hänsyn till tatternas moraliska och intellektuella särart och ge stöd och handledning. Etzler ställde sig tveksam till Ohlanders skarpa formuleringar om de undersökta tattarsläkternas representativitet. Enligt Etzler så var de ännu relativt fåtaliga:

”...tattarsläkter som sökt sig till de större städerna tillhöra de allra sämsta element inom folkgruppen. De ha mist sin raskänsla och sin initiativkraft och blanda sig hämningslöst med element ur stor-

⁴⁶ Ohlander 1943a, s. 1.

⁴⁷ Se *tex Sociala Meddelanden* 1940 s. 807.

⁴⁸ *Sociala Meddelanden* 1945 s. 378-92.

städernas bottenskikt. Av Ohlanders uppgifter synes framgå att de av honom beskrivna släkterna ha denna karaktär. Storstädernas demoraliserande inflytande på tattarna är en fråga som kräver ett allvarligt studium på grund av den allt starkare dragning mot dessa orter, som under de senaste årtiondena visat sig inom denna befolkningsgrupp.⁴⁹

Det var alltså de sämsta tattarna som, enligt Etzler, sökt sig till städerna, vilket var tvärt emot vad som hävdades om den övriga befolkningen. Ohlander skrev till exempel några år senare att mycket talade för att den bättre genomsnittsintelligen i städerna kunde förklaras med att det var de bättre begåvade individerna som flyttande in till städerna från landet.⁵⁰

Sysselman Tor Jacobsson i Jönköping tyckte inte, som föreslagits, att man kunde ta barnen ifrån tattarna. Däremot krävde tattarnas många barn och ungdomar en särskild uppmärksamhet då deras hem inte alltid var goda. Jacobsson menade att gångna tiders tattare många gånger var besvärliga, men att även tattarna hade civiliserats. De tvångsåtgärder som hade förekommit mot dem hade alltför ofta varit ensidigt repressiva och negativa. Så snart det blev tal om tattare kom snabbt en intolerant, negativ och summarisk mentalitet. Det kunde visserligen, hävdade Jacobsson, vara aktuellt med tvångsåtgärder som sterilisering, internering eller skyddsuppfostran mot tattarna, men då på individuell basis. Bland såväl tattarklientel som hjälpklientel fanns det människor med arvsbestämda anlag för sjukdomar och undermålighet. I dessa fall fanns det, menade Jacobsson, all anledning för samhället att förhindra deras fortplantning. En sund socialpolitik kunde använda sig av rashygien.⁵¹

Men Jacobsson var inte lika övertygad som Ohlander om tatarbarnens bristande intelligens och ställde sig skeptisk till den stränga linje som denne förespråkade. Ohlander hävdade att sterilisering måste tillgripas mot asociala och undermåliga tatarfamiljer för att begränsa barnproduktionen. Ohlander trodde dessutom att det gick att spåra undermålighet med antropologiska metoder, men man borde i det fallet vara uppmärksam och inte stirra sig blind på antropologiska kännetecken, då fanns en fara i att de mindre ”asocial halvbloden” lämnades åt sidan.⁵²

⁴⁹ Etzler 1944, s. 171-75, citatet från s. 171; se även Bergstrand 1942, s. 136-37.

⁵⁰ Ohlander 1951, s. 14-16.

⁵¹ Jacobsson 1944, s. 80, 141-143, 147, 150.

⁵² Ohlander 1943a, s. 3-11, se särskilt s. 10-11. Ohlander menade att det kunde vara viktigare med sterilisering vid mindre avvikelser från det ”normala” intelligensmättet än det större, eftersom de lindrigt sinnesslöa hade lättare att knyta sexuella kontakter och deras fortplantning skedde mer eller mindre ohämmat. Se även SOU 1936:46, s. 27-28; Dahlgren 1936-37, s. 459; Lundman 1943, s. 93.

Med hänvisning till undersökningar i Amerika slog Ohlander också fast att det existerade skillnader mellan raser, inte minst i begåvning.⁵³ Vid en jämförelse med en svensk normalkurva i intelligenshänseende, såg man tydligt, enligt Ohlander, att tattarnas genomsnittliga intelligens var mycket lägre. Det som påstods följa dessa intellektuella brister var brottslighet, sedeslöshet, oförmåga att arbeta konstant och oförmåga att lägga band på sina sydländska lustar. Om tattarna ändå hade haft exempelvis judarnas intelligens skulle de, hävdade Ohlander, med största sannolikhet själva kunnat höja sig ur sitt förnedringstillstånd.⁵⁴ Som det var nu kunde det ifrågasättas huruvida tattarna över huvud taget var på väg mot en högre civilisation och kultur, som ”ras betraktad äro tattarna otvivelaktigt underlägsna den svenska folkstammen”.⁵⁵ Möjligen kunde han tänka sig en rasförbättring genom att tattarna gifte sig med en bättre ras, exempelvis svenskarna, vilket på sikt kunde leda till en assimilering av dem i den svenska folkstammen. Men tack vare deras skojarbedrifter genom tiderna var det få som, enligt Ohlander, ville beblanda sig med dem – de var av allt att döma predestinerade att vara samhälles pariaklass. Det gick inte, påstod Ohlander, att enbart övertyga tattarna om den skada de gjorde på samhället, utan här måste det bli lag om tvång och sterilisering i större skala.⁵⁶ Oavsett hur oense Ohlander och Jacobson var om vilken linje som skulle drivas så var de ense om en sak: skolan var viktig för att anpassa tattarna till samhället.

Den normala andelen hjälpklassbarn av det totala antalet skolbarn var tre procent, bland tattarna var andelen, hävdade Ohlander, tio gånger högre. Ett problem som angavs i de inkomna svaren till Ohlander var bristen på plats i hjälpklasserna. En rapportör skrev att de flesta tattarbarnen på orten undervisades i hjälpklass och i de fall som de inte gjorde det var orsaken platsbrist.⁵⁷ Ett annat problem som uppgavs var att uppfostran, som möjligen kunde ges i hjälpklass eller skyddshem, gick förlorad när barnen återvände hem eller kom i kontakt med sina släktingar. Från ett skyddshem rapporterades att en av de intagna tattarna villkorligt hade skrivits ut eftersom denne hade fått plats hos en lantbrukare.

⁵³ Ohlander 1943a, s. 8. I sitt manusutkast skrev Ohlander om svenskarna i Amerika, att deras intellektuella kapacitet stod sig synnerligen gott i konkurrensen med andra europiska kulturfolk. 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

⁵⁴ Ohlander 1943a, s. 10.

⁵⁵ Ohlander 1943b, s. 79.

⁵⁶ ”Tattarnas intellektuella nivå”, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG. Det refererade är hämtat ur ett manus av något slag. En del känns igen i den artikel som publicerades i *Tidskrift för Psykologi och Pedagogik*, Ohlander 1943a. Men det kan också ha varit till någon av de föreläsningar som Ohlander höll vid en fortbildningskurs för hjälpskollärare i Göteborg 1943, vilka återgavs av Wikström 1943, s. 15-18. I en artikel diskuterade Ohlander (1940) s. 66, de 3 procenten som var hjälpklassmässiga.

⁵⁷ Brev till Ohlander odaterat. 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

Tidvis hade han skött sig ganska bra, men varje besök av anförvanter inverkade menligt och efter dessa besök var han mer svårhanterlig och arbetsovillig.⁵⁸

Det bästa var om alla barnen frivilligt kom till skolan och det fanns olika medel att locka motvilliga elever dit. I skolans flyttningsbevis rapporterades om barn som hade fattigunderstöd i form av fria böcker, kläder, tandvård, barnbespisning med mera.⁵⁹ Detta kunde fungera som draghjälp när skolplikten skulle realiseras. Till dessa former av stöd uttrycktes en viss ambivalens. En överlärare skrev till Ohlander att tattarna: ”... håller sig allt framme, när det gäller att få något genom skolan. Så gott som alla tattarbarnen får sin frukost på skolan, och när tiden för utdelning av kläder närmar sig, brukar barnen spökas ut i allehanda trasor för att väcka medlidande.”⁶⁰

Samme informant klagade likaså på att tattarbarnen var svaga i skolan och att de hade en frånvaro som alltid låg betydligt över genomsnittet. Anledningen till detta såg han i att föräldrarna skickade ut barnen på försäljningsexpeditioner och sedan anmälde frånvaron som sjukdom.⁶¹

Ohlander, som försvarade en biologisk deterministisk uppfattning, menade att uppfostrans möjligheter, vad gällde tattarna, var kraftigt beskurna genom hereditärt bestämda förutsättningar.⁶² Han hade därför inga större förhoppningar om fostran av tattarbarnen. Men skolan, och då i första hand hjälpklasserna, kunde åtminstone ge dem ett yttre hyfs och bättre hygien eftersom de där stod under uppsikt.⁶³

Inte heller i detta avseende delade Tor Jacobsson Ohlanders ståndpunkt. När Jacobsson redovisade skolförhållanden bland tattarna i Jönköping menade han att tattarbarnen – förutom att de skolkade mer – inte skiljde sig från de övriga barnen.⁶⁴ I ett brev till Ohlander skrev Jacobsson, att såvitt han kunde finna så var ”våra tattare” relativt hyggliga, det vill säga om man jämförde med andra tattare som man läste och hörde talas om.⁶⁵ Så mycket var dock klart, enligt Jacobsson, att tattarens miljöförhållanden var sämre än andras. Vad gällde de konstitutionella egenskaperna måste närmare enskilda undersökningar avgöra, men då fick man inte glömma den socialpsykologiska bakgrunden. Att från tidiga barnår få känna på omgivningens hat, avsky och förföljelse satte sina spår. Jacobsson ansåg att det problematiska framför allt var att vissa föräldrar hyste en direkt fientlig inställning till skolan och att de försökte hålla barnen därifrån in i det längsta.

⁵⁸ Brev till Ohlander 18/1 1943. Hjälpklassundersökningar ca, 1940–1960, Ö:2, GAS, RSG.

⁵⁹ Flyttningsbevis, Hjälpklassundersökningar ca, 1940–1960, Ö:2, GAS, RSG.

⁶⁰ Brev till Ohlander 2/2 1943, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

⁶¹ Brev till Ohlander 2/2 1943, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

⁶² 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

⁶³ Wikström 1943, s. 18, redogör för två föreläsningar som hållits av Ohlander.

⁶⁴ Jacobsson 1944, s. 91, 132.

⁶⁵ Brev till Ohlander från Jacobsson 15/2 1944, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar, Ö:1, GAS, RSG.

Alltför många hade också avgått från skolan enligt folkskolestadgans paragraf 48. Att få barnen till skolan, och att de stannade där en längre tid, borde lösa en del problem. Hur som helst, bara svårigheten att avgöra vem som var tattare borde avhålla från mer generella tvångsåtgärder, menade Jacobsson.⁶⁶

Skillnaden mellan Ohlanders ärftlighetsbetonade och kollektiva förklaringar till tattarproblemet, och Jacobssons miljöbetonade och individuella, visar hur svårt det var att enas om vad som var tattarproblemet, eller om det över huvud taget var ett särskilt problem. Trots det fanns det en seglivad föreställning om att det var möjligt att definiera kategorin tattare och därmed en stark tro på att något borde göras för att förebygga några av de sociala problem som associerades med dem.

Gamla och nya kategorier

För att legitimera olika former av styrning under 1900-talet har som regel vetenskapliga synsätt återopats. I allt väsentligt är det olika experter som har formulerat vad som ska uppfattas som ett problem i samhället och hur detta ska åtgärdas. Men det är inte experten *per se* som är viktig, utan snarare de tekniker och kunskaper som denne förfogar över. Det är bland annat mot den bakgrunden som det går att förstå Manne Ohlanders undersökningar om tattarna.

Ohlander försökte – med hjälp av genealogiska undersökningar, intelligensmätningar, personakter, följesedlar och flyttbevis – visa att tattarnas sociala problem var signifikativa för gruppen. Enligt den eugeniska rörelsen som Ohlander var en del av, gick det inte att övertyga vissa människor om vilken skada de

⁶⁶ Jacobsson 1944, s. 54, 88, 142-143.

gjorde samhället och det ansågs därför vara nödvändigt med tvång i olika former. Tattarna som kategori fick på så vis mening i relation till sociala problem.⁶⁷ Det fanns en oro för att dessa medborgare inte engagerade sig tillräckligt för sitt eget och samhällets bästa. Ohlanders åsikter representerade något som var vanligt under 1930-talet och tidigt 1940-tal, en oro för att fel människor förökade sig mest. Dessa avvikare, ofta angivna som tre procent av befolkningen, befارades bli en svår börda för den framväxande välfärdsstaten. I hjälpklasserna kunde dessa klen begåvade individer tidigt få hjälp, men om det var som Ohlander hävdade, att drygt 30 procent av tattarna hörde hemma i hjälpklass, kunde denna grupp bli ett mycket kostsamt problem i framtiden. Av allt att döma var produktiviteten Ohlanders egentliga huvudbry.

Vad gäller skolans lokala utformning i Göteborg så hade Ohlander ett stort inflytande. Han var med i flera olika lokala kommittéer och utredningar som satte agendan för vilken policy som skulle gälla för skolan på det lokala planet, framför allt över hjälpskolans utformning. Ohlander var över huvud taget en av de drivande i skolans sortering och kom att biträda vid flera utredningar. Han hade också ett visst genomslag på nationell nivå, till exempel som expert i samband med 1946 års Skolkommision och Ungdomsvårdskommitténs betänkande 1947. Därtill var han under flera år redaktör för tidskriften *Hjälpskolan* – den viktigaste tidskriften för det som rörde skolans specialklasser i Sverige – och han skrev rapporter för Skolöverstyrelsens räkning.⁶⁸

Men det rädde delade meningar om tattarna i Ohlanders samtid, det var flera skribenter som inte ville ställa upp på de problembeskrivningar som denne ägnade sig åt. Att det fanns sociala problem i samhället var alla ense om, men det gick inte att uttala sig generellt om en grupp på det viset som Ohlander gjorde. Vad tattare var för något och hur de skulle kategoriseras blev, all insamlad kunskap till trots, aldrig beskrivit på ett enhetligt sätt.

Tidigare forskning har pekat på statens ökade inflytande över såväl skolan som tatarfrågan under början av 1900-talet. Så var också fallet på en övergripande nivå, men det var inget som präglade skolans sorteringsarbete på den lokala nivån. Jag menar, med hjälp av ett foucaultinspirerat styrningsperspektiv, att det snarare är motiverat att tala om en social ingenjörskonst underifrån. Skolans utformning liksom hanteringen av tattarna bestämdes mindre som följd av politiska beslut på nationell nivå, utan mer som följd av olika lokala politiska beslut. Inte sällan var det beslut som skedde i samförstånd med olika professionella som läkare och folkskoleinspektörer.⁶⁹

Under den första delen av 1900-talet kom begåvning i många avseende att fungera överbryggande eller som en form av styrning. Runt sekelskiftet uppstod

⁶⁷ Jfr Areschoug 2000, s. 80-81; Tydén 2002, s. 130.

⁶⁸ Se t ex Ohlander 1947.

⁶⁹ Axelsson 2007a, s. 227; se även Ericsson 2010; Ericsson & Sjögren 2011, s. 254-56.

föreställningar kring begåvning och att det fanns olika människor som var olika begåvade. För att maximera såväl nationens som den enskildes väl och ve ansågs det viktigt att få rätt man på rätt plats. På så sätt blev barnen i skolan ett administrativt problem – det var främst där som de via rätt utbildning skulle ledas till rätt plats i samhället. Härvidlag blev IQ-testning en användbar teknik.⁷⁰ Sortering efter begåvning blev själva grundstenen i kategoriseringen av eleverna i skolan. I ett demokratiskt samhälle som byggde på meritokratiska ideal var det svårt att motivera en skola som var uppdelad efter social klass, kön, etnicitet och geografi.

Mycket av det tidiga 1900-talets sociala problematik förklarades med låg intelligens. Intelligensmätningarna kan ses som ett alternativ till tidigare kategoriseringar men hade samma mönster. Om någon hade låg IQ var det inte så viktigt vilken kategori denne tillhörde. Intelligensmätningarna förmodades göra vissa osynliga skillnader synliga och då spelade det ingen roll om individen var tattare, zigenare, lösdrivare, kriminell, osedlig, arbetsovillig, alkoholist eller bara fattig. Statsapparaten, institutionen eller experten kunde intervensera om de trodde att det var nödvändigt – lågt IQ var motiv nog. I detta sammanhang hade skolan två viktiga uppgifter att fylla: genom intelligensmätningar kunde de mindre begåvade bli upptäckta i god tid och därmed kunde skolan fostra dem på ett riktigt sätt. Skolan, särskilt hjälpklasserna, skapades som verktyg för att förebygga sociala tendenser och istället skapa arbetsamma och produktiva medborgare. Med hjälp av intelligensmätningar kunde den gamla kategorin tattare transformeras om till en ny kategori: de debila.

Med detta styrningsperspektiv går det, enligt Barbara Cruikshank, att förstå maktaspekten i de framväxande välfärdsprojekten, inte främst som exkludering och kontroll, utan som produktiv och konstituerande. Det gällde att aktivera, forma och fostra medborgarna – att skapa subjekt som var självkonstituerade. Styrning kan i den bemärkelsen sägas vara ett sätt att maximera varje medborgares kapacitet.⁷¹ Denna så kallade liberala form av styrning förlitar sig inte på våld och repression i sin maktutövning, utan på att få individen att själv vilja reglera sig. Således är inte inriktningen att behärska individerna, utan snarare att forma dem på ett ändamålsenligt sätt.⁷² Med ett sådant styrningsperspektiv blir det mindre intressant att uppehålla sig vid staten, nationen eller olika aktörers intentioner, utan det är tekniken och hur den verkar som är det centrala. Det är det som Foucault syftar på när han menar att vi måste gå bortom institutionen och ersätta den med maktteknologins övergripande synvinkel. Makt är, enligt

Foucault, som mest produktiv när dess effekter inte direkt framträder för de berörda just som makteffekter.⁷³

⁷⁰ Rose 1995b, s. 173-95; Axelsson 2007a.

⁷¹ Cruikshank 1999, s. 3.

⁷² Foucault 2008; 2010; 2011; Rose 1995a, s. 39-59.

⁷³ Foucault 1993, s. 219; 2004, s. 102-07; Deleuze 1990, s. 110-111.

Referenser

Region- och stadsarkivet i Göteborg (RSG)

Göteborgs allmänna skolstyrelse (GAS)

- Övriga handlingar, 1940-talet Manne Ohlanders handlingar
- Övriga handlingar, Hjälpklassundersökningar ca, 1940–1960

Tryckta källor

- Bergstrand, Carl-Martin (1942): *Tattarplågan: Tattarna i svenskt folkliv*. Göteborg.
- Dahlberg, Gunnar (1936-37): "On the frequency of mental deficiency". *Uppsala läkareförenings förhandlingar*, NF, band 42.
- Dahlberg, Gunnar (1944-45): "Anthropometry of tattare, a special group of vagabond in Sweden". *Uppsala läkareförenings förhandlingar*, NF, band 50.
- Etzler, Allan (1944): *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*. Stockholm.
- Jacobsson, Tor (1944): *Om Tattarna I Jönköping: Redogörelse för viss, på uppdrag av Jönköpings Stads Fattigvårdsstyrelse företagna undersökningar*. Jönköping.
- Lundman, Bertil (1943): *Jordens människoraser och Folkstammar: I deras etnografiska och geografiska sammanhang*. Uppsala.
- Numelin, Ragnar (1917): "Den patologiska vandringsdriften". *Psyke*.
- Ohlander, Manne (1932a): "Hjälpskoleelevernas senare levnadsöden". *Hjälpskolan*.
- Ohlander, Manne (1932b): "Ett grupptest för uttagning av psykiskt efterblivna". *Hjälpskolan*.
- Ohlander, Manne (1939): "Extraklassprovets utslag". *Tidning för Lärarkåren vid Göteborgs Folkskolor*, nr 5.
- Ohlander, Manne (1940): "Förekomst och fördelning av psykiskt efterblivna barn i Göteborg". *Hjälpskolan*.
- Ohlander, Manne (1941): "De underåriga skolbarnen". *Skola och Samhälle*.
- Ohlander, Manne (1943a): "Begävningsförhållandena hos tattare: En genealogisk och sociologisk studie". *Tidskrift för Psykologi och Pedagogik*, nr 3.
- Ohlander, Manne (1943b): "Zigenare, tattare och hjälpskolan". *Hjälpskolan*.
- Ohlander, Manne (1944): "Intelligensmätningens praxis". *Svensk Läraretidning*, nr 3
- Ohlander, Manne (1945): "Det praktiskt manuella arbetet i hjälpskolan ur social och pedagogisk synpunkt". *Svensk Skoltidning*, nr 49.
- Ohlander, Manne (1947): "Hjälpundervisning. Pedagogiska synpunkter". *Skolhygien, Skolöverstyrelsen*.
- Ohlander, Manne (1951): "Synpunkter på de debila barnens familjesociala förhållanden". *Hjälpskolan*.
- *Sociala Meddelande 1940–1945*. Socialstyrelsen.
- SOU 1923:2 *Förslag till lag om lösdrivares behandling m fl författningar*. Angivna av utsedda kommitterade: Del V. av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande.
- SOU 1926:9 *Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådliga m fl. författningar*. Avgivet den 30 juni 1926 av Ragnar von Koch.
- SOU 1929:9 *Betänkande med förslag till lagstiftning om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällsskadlig art*.
- SOU 1936:31 *Betänkande med utredning och förslag angående åtgärder för särskild undervisning och utbildning av psykiskt efterblivna barn i barn- och ungdomsåren*. Avgivet av 1932 års seminariesakkunniga.
- SOU 1936:46 *Betänkande angående sterilisering*. Avgivet av befolkningskommissionen.

- *Social Årsbok 1939–1945*. Centralförbundet för Socialt Arbete.
- Thesleff, Arthur (1919): ”Zigenare och tattare”, i Herman Lundborg (red.), *Rasfrågor i modern bevisning med särskild hänsyn till det svenska folket*. Stockholm.
- Wikström, Helmer (1943): ”Fortbildningskursen för hjälpklasslärare i Göteborg 18/1-27/2 1943: Ett referat”, *Hjälpskolan*.

Litteratur

- Areschoug, Judith (2000): *Det sinnesslöa skolbarnet: undervisning, tvång och medborgarskap 1925-1954*. Linköping.
- Axelsson, Thom (2007a): *Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910-1920*. Linköping.
- Axelsson, Thom (2007b): ”Tattarna och deras begåvning: Tekniker för styrning under det tidiga 1940-talet”, i Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.), *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och olika former av maktutövning*. Opuscula Historica Upsaliensia 34.
- Axelsson, Thom (2012): ”Att konstruera begåvning – debatten om IQ”. *Educare nr 1*.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (1991): *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och Sterilisering i Sverige*. Stockholm: Gidlunds.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (1996): ”Eugenics in Sweden: Efficient care”, i G. Broberg & N. Roll-Hansen, (red.), *Eugenics and the Welfare State. Serialization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland, East Lansing*. Michigan State University press 1996.
- Broberg, Gunnar & Roll-Hansen, Nils (red.) (1996): *Eugenics and the Welfare State. Serialization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland, East Lansing*. Michigan State University press 1996.
- Cruikshank, Barbara (1999): *The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Danziger, Kurt (1997): *Naming the mind: How Psychology Found its Language*. London: SAGE Publications.
- Dean, Mitchell (1999): *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Deleuze, Gilles (1990): *Foucault*. Stockholm: Symposium förlag.
- Ericsson, Martin (2010): ”De utestängda: Kommunal diskriminering av `tattare` i Halland 1880-1941. I Berggren, L, Karlsson, K. & Tornbjørn, C. (red.) *Möten med historiens mångfald*. Nordic Academic Press.
- Ericsson, Martin & Sjögren, David (2011): ”Problematiska utgångspunkter: Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer”. *Historisk tidskrift*, nr 2.
- Foucault, Michel (1993): *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault, Michel (1988): ”On Power”. In Lawrence Kritzman (Ed.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture: Interviews and other Writings 1977–1984*. London: Routledge.
- Foucault, Michel (2002): *Vetandes arkeologi*. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, Michel (2004): *Sexualitetens historia: 1 viljan att veta*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel (2008): ”Regimentalitet”. Texter i urval av Thomas Götselius & Ulf Olsson (Red.), *Diskursernas kamp / Michel Foucault*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag.
- Foucault, Michel (2010): *Säkerhet, territorium, befolkning: Collège de France 1977-1978*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Foucault, Michel (2011): ”Vad är kritik?”. *Fronesis*, (36-37).
- Gould, Stephen Jay (1996): *The Mismeasure of Man* (revised and expanded). New York, London: W. W. Norton & Company.

- Haave, Per (2000): *Sterilisering av tater 1934-1977 : en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Johannisson, Karin (1998): *Kroppens tunna skal: Sex essäer om kropp, historia och kultur*. Stockholm: Nordstedts.
- Kevles, Daniel J. (1985): *In the Name of Eugenics: Genetics and the use of Human Heredity*. University of California Press.
- Lindholm, Gunborg A. (1995): *Vägarnas folk: De resande och deras livsvärld*. Etnologiska föreningen i Västsverige. Göteborg.
- Margolin, Leslie (1994): *Goodness Personified : The Emergence of Gifted Children*. New York: Aldine De Gruyter.
- Montesino Parra, Norma (2002). *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Lunds universitet, socialhögskolan.
- Popkewitz, Thomas S. (2008): *Cosmopolitanism and the age of school reform: science, education, and making society by making the child*. New York.
- Qvarsell, Roger (1996): "Ungdomars brottslighet och samhällets vård" i Bengt-Åke Armelius m fl (red.), *Vård av ungdomar med sociala problem*. Stockholm: Gumesson.
- Rose, Nikolas (1985): *The Psychological Complex: Psychology, Politics and Society in England 1869 — 1939*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rose, Nikolas (1995a): "Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalismen", i Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red.), *Foucault: Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik: Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*. Stockholm: HLS förlag.
- Rose, Nikolas (1995b): "Psykologens blick" i Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red.), *Foucault: Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik: Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*. Stockholm: HLS förlag.
- Sjögren, David (2010): *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913-1962*. Umeå.
- Senellart, Michel (red.) (2010) "Föreläsningarnas sammanhang". I Michel Foucault, *Säkerhet, territorium, befolkning: Collège de France 1977-1978*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias (1990): "Zigenare, tattare och svensk rashygien" i Jahn Otto Johansen (red.), *Zigenarnas holocaust*. Stockholm: Symposium Bokförlag.
- Svanberg, Ingvar & Tydén Mattias (1998/1992): *Tusen år av invandring: En svensk Kulturhistoria*. Stockholm: Gidlunds bokförlag.
- Svensson, Birgitta (1993): *Bortom all ära och redlighet: Tattarnas spel med rättvisa*. Nordiska museets handlingar 114.
- Svensson, Birgitta (1998): "Kriminella, tattare och tatuerade: Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering". *Historik Tidskrift*, nr 4.
- Tervonen, Miika (2010): "Gypsies", "Travellers" and "Peasants": A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden ca 1860-1925. European University Institute: Departement of History and Civilization.
- Tydén, Mattias (2002): *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935-1975*. Acta Universitatis Stockholmiensis Stockholm Studier in History – 63.
- Thomson, Mathew (1998): *The Problem of Mental Deficiency: Eugenics, Democracy, and Social Policy in Britain c. 1870-1959*. Oxford: Clarendon Press.
- Ydesen, Christian (2011): *The Rise of High-Stakes Educational Testing in Denmark (1920-1970)*. Peter Lang.

Thom Axelsson är fil dr i Tema Barn och universitetslektor i utbildningsvetenskap vid fakulteten Lärande och samhälle, Malmö högskola. Han forskar kring barndom och skola ur ett historiskt perspektiv. Han har intresserat sig för hur skolan har kategoriserat och sorterat sina elever efter begåvning. I första hand är det de processer, i vilka vissa elever har avskilts från folkskolan normalklasser, som stått i centrum. Efter avhandlingen, Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910-1950 (2007), har han bland annat skrivit: Att vilja och välja rätt – att skapa produktiva medborgare (2008), Någonstans mellan sjukt och friskt: det psykopatiska barnet och psykopatklasser, (2009) och Att konstruera begåvning – Debatten om IQ (2012).